

SOMLAI KATALIN

„MEGJÖTT A RENDSZERVÁLTÁS”

A rendszerváltás emlékezete humán
és szakértelmiségiek életúttörténeteiben

A lelkesedés és a bizakodás élménye mellett a változásról őrzött benyomás tűnik döntőnek a rendszerváltás emlékezetében.

A rendszerváltás szimbolikus eseményeiről és meghatározó pillanatairól az azóta eltelt több mint három évtized során számos leírás és visszaemlékezés látott napvilágot.¹ Megszülettek a folyamat tudományos feldolgozására törekvő első nagy monográfiák is.² Már a kilencvenes évek derekán – a társadalmi közérzet romlása és az új politikai rendszer népszerűtlenségének az okán – a figyelem a rendszerváltás és következményeinek a közgondolkodásban élő megítélése felé fordult.³ A strukturális átalakulások okozta társadalmi válság ébren tartotta a közelmúlt emlékeit. A feszültségek hatására a *kommunikatív emlékezet* (Jan Assmann) ahelyett, hogy a rendszerváltásról alkotott konszenzuális múltképet erősítette volna meg, meghasadt és széttartó irányokban épült tovább. A rendszerváltás meghasonlott emlékét visszaigazolván a jobboldali emlékezetpolitika előbb megkérdőjelezte, hogy megtörtént az elitváltás 1989–90-ben, utóbb a köztársaságot felváltó NER idejében már a kollektív emlékezet radikális átírását, egyben saját hatalmának a legitimizálását célozta meg azzal, hogy a rendszerváltás évét 2010-re toltta át. Az emlékezetet és vele együtt a társadalmi identitást érintő politikai kihívások azóta is napirenden tartják a rendszerváltás emlékezeté-

nek a kutatását. Ezek nyomán remélhetjük az esemény megértését és elefejtésének az ellenszerét.⁴

Az emlékek hordozói

■ Jelen írásunkban azt mutatjuk be, hogy milyen volt az ezredfordulón a rendszerváltás emlékezte – középnézetből. Elveszett-e a radikális átalakulás hite⁵ a magyar társadalom középérétegeihez tartozó értelmiségiek számára, akik maguk tevőlegesen nem vettek részt az események sorába tartozó kollektív döntések meghozatalában, az intézményi változások megtervezésében, a posztkommunista korszak megálmodásában. „Csak tettük a dolgunkat. Úgy éreztük, hogy azok az emberek, akik ilyen megszállottak, és rendszerváltást akarnak, ők csak tegyék azt! Mindenki csinálja a dolgát! Aztán majd a sok kicsiből összeáll valami nagy esetleg. És hát ilyen szemlélettel estünk neki” – mondta a páneurópai piknik egyik szervezője.⁶ Az ő másodvonalbeli szerepénél jellemzőbb volt visszaemlékezőink körében az a fajta hozzáállás, hogy kivették a részüket az egyes informális, később már formális csoportok és szervezetek kezdeményezéseiből. „Olyan barátaim voltak, közöttük tanárok, főleg sok mérnök, akik teljesen szabad gondolkodásúak voltak, mélységesen utálták és megvetették a pártos idiótákat, és akik a diktatúrának a haszonélvezői voltak. [...] Sokat beszéltünk, politizáltunk ezekről a dolgokról. Így rendszeresen, október 23-án, március 15-én, amikor a Petőfi-szoborhoz, Bem-szoborhoz virágot helyeztem el, vagy óvakodni kellett, vagy futni kellett, mert megkergettek. Mindenhol ott voltam, mindenhol láttam ezeket a dolgokat, de istenigazában aktív részese olyan különösebben nem voltam az eseményeknek, inkább csak követtem, olvastam ezekről a dolgokról.”⁷

Tanulmányunkhoz az egykori 1956-os intézet, ma már a Veritas Intézet tulajdonában lévő, hozzá átkerült Oral History Archívuma számára készült 89⁸ olyan életútinterjút elemeztük, melyeket a gazdasági rendszerváltás lezárulta⁹ és a köztársasági korszak vége, 1997 és 2010 között rögzítettek az intézet munkatársai. Az életútinterjút adók olyan felsőfokú végzettségűek vagy végzettség híján életük során vezető pozícióba kerültek személyek, illetve művészek voltak, akikről feltételezhetjük, hogy a társadalmi státusukból kifolyólag az átlagosnál nagyobb hatással lehetnek egykor környezetük viselkedésére, és részesei voltak a közgondolat megfogalmazásának, később pedig befolyásolták a rendszerváltás emlékeit meghatározó vélemények formálódását. Hét interjúalany kifejezetten hangsúlyozta, hogy egész életében vagy egyáltalán nem érdekelte a politika, vagy a rendszerváltás után a szakmai önmegvalósítást választotta az ellenzéki mozgalmakban való részvétele után. A parlamentáris rendszerben közel ötödük lépett be valamelyik politikai pártba (SZDSZ, MDF, Fidesz), de a politikusi pályát csak négyen választották közülük átmeneti időre, illetve hárman az önkormányzati politikában vállaltak szerepet.

Több mint a kétharmaduk még aktív korában élte meg a rendszerváltást, de az idősebbek egy része is részt vett egynéhány megmozdulásban. A visszaemlékezők négyötöde tért ki élettörténetének az elbeszélése során önmagától vagy a kérdező érdeklődésére a rendszerváltás éveire, és illesztette be az arra a korszakra vonatkozó történeteit és a rendszerváltásról alkotott ítéletét személyes sorsának az elbeszélésébe.

A vizsgált élettörténetek főszereplői – magasabb társadalmi státusuknak köszönhetően – könnyebben tudtak alkalmazkodni a rendszerváltás nyomán alaposan megváltozó megélhetési körülményekhez. Az interjúk arról vallanak, hogy ez a társadalmi csoport szembe tudott nézni a piaccgazdaságra való áttérés okozta kihívásokkal, támaszkodva a kapcsolati és a tudástőkéjére. Sokuk tudományos, szakmai, művészeti karrierje számottevő törés nélkül folytatódott tovább, többek esetében ugyanazon a munkahelyen; ugyanakkor jó eséllyel használták ki a lehetőségek további bővülését is. Jóllehet csak egyetlen interjúalany említette, hogy a rendszerváltás súlyosan érintette egzisztenciálisan, mivel „az volt a választás, hogy valaki vagy országgyűlési képviselő lesz, vagy állástalan, mert a nem létező állásaink már nem voltak meg”,¹⁰ más interjúkban is megjelenik a társadalom elszegényedésének a problémája. A visszaemlékezőket tehát kétségkívül foglalkoztatta a rendszerváltás által kiváltott társadalmi válság, és vélhetően maguk is annál jobban megsínylelték a paternalista pártállam szétesését, mint amit arról elmondtak az életút-elbeszélésben, mely szerint az egy építkező ívet követett volna. Ha akadtak is nehézségeik és veszteségeik, azok nem homályosították el a rendszerváltás örömteli üdvözlésének az emlékét. Őt interjúalany (közgazdász, tanár, pszichológus, szociológus, rendőrtiszt) nyilatkozott úgy, hogy nem értett egyet ideológiai alapon és szakmai meggyőződése miatt a piaccgazdaság feltételeinek a megteremtésével, mások viszont a pozitív élményeikről számoltak be: „Hogy egy demokratikus rendszerváltás történt, többpártrendszer lett, és a szabadságjogok érvényesülhettek, az intézményes rendszer is átalakult, megszűnt az egypártrendszerű diktatúra, azt én nagyon jól éltem meg. Én ezt abszolút pozitívan fogadtam, sőt még egy kicsit úgy is éltem meg, hogy talán még én is részese voltam ennek a folyamatnak, talán ha nem is a politikai mezőben, hanem a szakpolitikai területen, vagy ha lenne a magyarban ilyen kifejezés, hogy policy, akkor a közpolitika területén.”¹¹ A rendszerváltásra, esetenként mint az általános közakaratra való lelkes visszaemlékezés visszatérő momentum az elbeszélésekben, dacára annak, hogy a múlt emlékeinek az előhívására már olyan időszakban került sor, amikor már erősen megtépták a politikai csatározások a rendszerváltás képét, és amikor sokan illették kritikával a saját személyes tapasztalataik alapján is a fordulat utáni időszakot; különösen igaz ez a változásokat nehezebben átélő idősebbek esetében, akik visszafogottabban vettek részt az egykori társadalmi pezsgésben.

■ Az elemzett elbeszélésekben rendszerváltást a „megtörtént”, a „bekövetkezett”, a „kitört”, vagy a pártállami rendszer váratlan összeomlását hangsúlyozandó a „berobbant”. kifejezésekkel illették. Azok történeteiben „jött meg” és „jött el” ez a változás, akik már várták vagy a politikai erjedés nyomán legalábbis már számítottak valamifajta átalakulásra. Az életúttörténetekben a korszakforduló ilyen kifejezésekkel való megjelenése világossá teszi, hogy a visszaemlékezők úgy tekintettek az eseményekre, mint amelyeket rajtuk kívülálló erők mozgattak. Nem volt határuk a folyamatokra, viszont a bekövetkezett változásokra adandó (adott) válaszuk növelte az önálló cselekvés terét. Íme, ennek egy jellegzetes megfogalmazása: „'89 volt a változás éve. Júliusban indult meg a rendszerváltás, mert akkor voltak a kerekasztal-tárgyalások, és volt júniusban az újjátemetés, Kádár meg meghalt, [...] a Nagy Imre temetésén elhangzott az, hogy a ruszlik menjenek ki, menjenek haza, és Magyarországnak függetlenné kell válnia, és hogy a kommunizmus most bukik Magyarországon, és most lesznek a szabad választások végre Magyarországon.”¹² A rendszerváltás idejét, már amennyiben az elbeszélők szükségesnek tartották a pontosítást, általában 1989-hez, és legtöbbször Nagy Imre és mártírtársainak az újratemetéséhez kötötték. Az időpont egy évvel előbbre vagy későbbre tolódik azok történeteiben, akik a változások korábbi, a hálózatépítő,¹³ illetve a későbbi, vagyis annak parlamenti szakaszában játszottak aktívabb szerepet. „1988-as év, ez a legdöbbenetesebb év, ez a rendszerváltás igazi éve! Ekkor nagyon-nagyon együtt pörög minden! Tehát mennek a mozgalmak, már születnek a pártok, legalábbis a pártcsírák már mindenütt ott vannak! És recseg-ropog minden! A hatalom is tudja már, hogy miről van szó!”¹⁴

Az, akinek az eseménysor a saját életében is fordulatot hozott, és ez okból narratívája középpontjába annak a történetnek az elbeszélése kerül, hogy miként keresték meg az SZDSZ részéről, hogy vállalja el az önkormányzati képviselő-jelöltséget, majd a választások után az alpolgármesteri tisztséget, a többiektől eltérően „90-es rendszerváltásként” beszél erről a múltról.¹⁵ Azok az interjúalanyok is a parlamentáris demokrácia megteremtéséhez kötik a rendszerváltást, akik tíz-húsz év távlatából, a saját történeteik felelevenítése helyett a történetek és a következményeik értékelését, a rendszerváltás megtörténtének a megkérdőjelezését, annak bizonyos szempontból való lezáratlanságát taglalják. „90-ben megtörtént az, amit nálunk rendszerváltás néven neveznek. De én ezt ma egyre inkább így fogalmaznám, hogy 'ennek nevezik'. Valójában nem történt meg. Tehát valójában történtek közjogi változások, létrejött egy parlamentarizmus, létrejöttek pártok, létrejöttek bizonyos emberi jogok és polgári szabadságjogok. [...] De ez az egész história, ha egyáltalán azt lehet mondani, hogy rendszerváltozás, vagy valami hasonló, akkor ez még nagyon sokáig fog tartani. Gazdaságilag is, mint objektív folyamat, és a

pszichés változás és tudati folyamat is nagyon sokáig fog tartani – ha egyáltalán végbemegy.”¹⁶ A rendszerváltást tényét retrospektív szemszögből tagadók elismerve ugyan a politikai intézményrendszer átalakítását, de ezt több esetben is az elitváltás elmaradásával ellenpontozva, „szerkezetváltásként”, „módszerváltásként”, „próbálkozásként” vagy bővebb magyarázat nélkül „úgynevezett rendszerváltásként” utalnak a változásokra. Mindezen vélemények azonban elsősorban az interjúk készítésének az idejéről, vagyis az ezredforduló Magyarországnak a sajátos közhangulatáról rögzítenek emlékeket a mi számunkra. Felvetik ugyanakkor azt a kérdést, hogy elbeszélhet-e az, lehet-e emlékezete annak, ami a visszaemlékező szempontjából még mindig folyamatban levő történés, illetve aminek a megtörténte felettébb bizonytalan a számára.

Az emlékek

■ Bár nehéz elkülöníteni egymástól a rendszerváltásra vonatkozó emlékeket a változások következményeinek a megélésére vonatkozó történetektől, az interjúk készítése során a rendszerváltás emlékezetét kutatva közvetlenül az 1989–90-es átmenet idejéről szóló narratívákra koncentráltunk. A vizsgálat optikáját ennyire szűkre szabva, tehát a fordulat fogalmát a politikai rendszerváltásra korlátozva, azt reméltük, hogy egy, a liberális demokráciát illető ítélezéstől függetlenül emlékképet rekonstruálhatunk, amely magáról a fordulatról szól; mindezt az esemény átélésének a különböző mozaikjaiból és azokból a történetekből tudhatjuk majd meg, melyekben az elbeszélőknek volt valamilyen szerepe, de legalábbis az eseményekről volt valamilyen elbeszélhető tapasztalata.

A közélet aktivizálódását a Kádár-korszak hosszú csendje után lelkesen és optimistán élték meg azok, akik először a barátok, az ismerősök hívására, netán pusztán kíváncsiságból, majd az első élmények nyomán a történések sodrásához csatlakozva eljárógtak a megmozdulásokra, a vitákra és a gyűlésekre. „Ezek fantasztikus légkörű események voltak: több évtized után itt lehetett a politika igazi, demokratikus természetét, szabályait megismerni. Lelkes voltam és felajzott.”¹⁷ Többen is mesélnek a korlátlan szabadság élményétől, a félelmek és kétségek nélküli közéletről, az akkori euforikus hangulatukról. Mások a szabad választásokhoz kötötték a rendszerváltás megtapasztalását, amikor annak cselekvő, polgári identitását megerősítő hatásáról vallottak: „Akkor, a rendszerváltás pillanataiban rendkívül felvillanyozott az a tudat, hogy azok kormányoznak, akikre én is szavaztam, tehát hogy megszűnt az évtizedek óta tartó másodrendűségem! És hogy – persze indirekt módon – én is hatalmi tényező lettem a saját hazámban, és hogy az országot olyan emberek kezdték el kormányozni, akik között több gyermek- és ifjúkori ismerősöm is van, akiről tudom, hogy talpig becsületes emberek! Elfogott az a jó érzés, hogy a magamfajta ember sem csak alattvaló lehet ebben az országban!”¹⁸

A rendszerváltás szűk időszakáról megőrzött általános emlék, hogy hirtelen felébredt a közügyek iránt az emberek érdeklődése. A politika és a rendszerbírálat már nem csak néhány ellenzéki ügye volt ekkor, hanem tömegeket vonzottak azok a rendezvények, ahol arról vitáztak, hogy milyen új struktúrákat kellene létrehozni a feltárulkozó szabadság világában. A programalkotás szellemi izgalma mellett a szaporodó új politikai és társadalmi szervezetek csatlakozási lehetőséget kínáltak azoknak, akik próbáltak tevőlegesen is részeseivé válni az új demokráciának. „Valami nyolc alternatív szervezet tagja voltam, és amikor már voltam az Örmény Menedékbizottságban, mert ilyenek voltak, aztán természetesen Erdély, akkor [...] létrejött a Magyar Zsidók Kulturális Egyesülete, és írtak, hogy jöjjenek el. Akkor már nem mondhattam, hogy nem vagyok otthon, amikor az örmények és az erdélyiek is az enyéim voltak.”¹⁹ A politikai aktivizálódás és a szovjet típusú rendszer erodálódásának a leglátványosabb és a legtöbbeket megmozdító eseményei a tüntetések voltak. Néhány interjúalany erkölcsi készletét érezte magában arra, hogy jelenlétével növelje a tömeget, a civil társadalom erejét. Bár az egyes megmozdulások között olykor hosszabb szünetek is voltak, a rendszerváltás folyamatához asszisztáló emlékezetében a sorsfordító évek tüntetések sorozataként idéződött fel. „Már ötven felé jártam akkor, de családirag nagy demonstrálók voltunk! Jártunk a rendszerváltó nagy tüntetésekre, még félig betegen is. Mondhatni, hogy a rendszerváltást családi szinten, baráti körünkben egyaránt szívügyünknek tekintettük! A fiam a saját egyetemista barátai-val járt, ő akkor egyetemista volt, ő ott volt a brassói emléktüntetésen, amikor a Keletinél a rendőrmotorosok majdnem beleszorították őket a kirkatüvegbe. A barátaimmal, még női családtagok nélkül, ott voltunk a Hősök terén, azon a felemelő nagy erdélyi demonstráción, '88-ban Szent László napján. És mindjárt utána volt viszont a Duna Körnek egy nagy tüntetése, ahol a Vörösmarty térről mentünk a Kossuth térre. A Kossuth-téren forogtak körbe a lámpaoszlopokra szerelt kamerák!”²⁰

Ezekben az emlékekben az eufória, az erő, a győzelem megélése mellett olyan változások tudati képe is szorosan a rendszerváltáshoz kötődik, amiket sokan egyértelmű eredményként éltek meg, miközben néhány interjúalany múltidézésében a problémák felismerése is a rendszerváltással függ össze. Az értelmiségi visszaemlékezők itt vizsgált történeteiben az ország szuverenitásának a visszanyerése, a sajtószabadság, általában a lehetőségek kiszélesedése mellett a külföldi utazások előtti akadályok felszámolása szerepel a rendszerváltás legfőbb pozitívumai között. „Hál' Istennek, hogy kimentek az oroszok. Ez az én életemnek is, meg a 20. századnak is a nagy csodája. Tehát ez volt a legfőbb dolog, hogy in-nét elmentek. S nyilván, akkor az ember azt gondolta, vagy gondolhatta joggal – mert abban éltünk, hogy egy csomó mindent a diktatúra rovására szoktunk írni [...] –, ha ez a hadsereg megszűnt, elment, az ember azt gondolta, hogy a diktatúra is egy-kettőre lebomlik.”²¹

A pártállami rendszer sikeres felszámolását illetően, mint ahogy már utaltunk rá, aszerint oszlanak meg a vélemények, hogy kielégítette-e a visszaemlékezők demokráciával szembeni elvárásait, vagy sem a parlamentáris demokrácia kereteinek az akkori kialakítása. A legtöbb elbeszélő egyetértett azonban abban, hogy a korábbi ideológiai korlátok felszámolása, a szabadság, az önmegvalósítás, az érdekérvényesítés különböző formái tekintetében a rendszerváltás vitathatatlanul jobb életet teremtett a közvetlen múltbelinél; ezt még azok sem vitatták, akik egyébként baloldról bírálták a rendszerváltás megtörténtét.²² Különösen az ország határainak a megnyitása volt az, ami rendre előkerül a narratívákban. „Én a rendszerváltásnak olyan értelemben örültem, hogy ez valóban demokratikusabb rendszer, mint amilyen a korábbi állapot volt. Itt most tényleg választások vannak, tényleg többpártrendszer van. [...] Külön örömet okozott – és nem tudom elmondani, hogy milyet –, hogy van egy útlevel a zsebemben, nem kell a szolgálati útlevelemet leadnom a cégnek.”²³ Az utazás szabadsága a rendszerváltás olyan eredménye lett, amit a rákövetkező években sem homályosított el az az osztársadalmi kiábrándulás, ami megtépázta a liberális demokrácia és a piacgazdaság működésébe vetett hitet. Az utazás ráadásul az értelmiségi életforma azon eleme volt, aminek a nagyon szűk keretek közötti liberalizálása a hatvanas évek elején is hozzájárult a pártállami rendszer konszolidálásához, a restriktciók teljes felszámolása pedig már az új demokratikus rendszer támogatottságát szilárdította meg azok részéről, akik a szabadságuk részeként tekintettek a világ megismerésének erre a lehetőségére. „Az a tény, hogy az útlevelet állandóan magunknál tarthattuk, szinte járványszerű utazási vágyat támasztott bennünk, mert ’90 után minden nyáron mentünk valahova Nyugatra! A lehető legolcsóbban, ismerősöknél, barátoknál szállva, néha csoportosan, de utaztunk: Németországba, Franciaországba, Belgiumba, Hollandiába és többször is Olaszországba! No, és a velemi nyaralások során – a régi vasfüggöny utólagos és szimbolikus lebírásaként – még ha rövid utakra is, de rendszeresen átkeltünk Ausztriába!”²⁴

Az átmenet rövid időszakára vonatkozó emlékek sem egyöntetűen csak a siker különféle aspektusairól szólnak. A pozitív élmények előtérbe kerülése a narratívákban azon túl, hogy vélhetően a múlt eseményeinek a valós megélésen alapultak, annak is volt köszönhető, hogy számos emlékező elbeszélő a várakozás/illúzió-csalódás ívére építi a mondandóját, szembeállítva ezáltal a nyolcvanas évek végének a bizakodását a liberális demokrácia korszakában, vagyis az elbeszélés időpontjában érzett – erkölcsi, politikai, anyagi stb. okokra visszavezethető – kiábrándultsággal. „Utána ugyanúgy elkomorult az ég [felettem is], mint mindenki más fölött, aki rájött arra, hogy bizony nem elég a szabadságot akarni valaki ellen, valami mellett is kéne a szabadságot akarni.”²⁵ Az interjúk felvételeinek az idején uralkodó rossz társadalmi közérzet az emlékek megfogalmazásában is megmutatkozik, mint a várható problémák előrelátása. „Részben ujjongva, nagy örömmel, részben pedig egy picikét cinikusan

[éltem meg a rendszerváltást], azt látva, már némi élettapasztalattal, látva, hogy hol siklik félre. Picit előre látva már a történetet.”²⁶ Gazdasági válság, értékválság, munkanélküliség, elszegényedés árnyéka vetül rá ilyeténképpen 1989–1990 felidézett emlékére.

Történetek

■ A múlt emlékeit történetekbe ágyazva idézhetjük fel. Az életútbeszélések folyamában a narrátor olyan eseményekre is kitérhet vagy utalhat, melynek ő maga nem volt részese, és csak különféle forrásokból szerzett ismereteket közvetít, illetve értékeli; alapvetően azonban olyan történések láncolataként meséli el az élettörténetét, melyekben maga is játszott némi szerepet. Mivel olyanok emlékeit elemezzük ezúttal, akik kívülálltak a rendszerváltást koordináló főbb eseményeken, a politikatörténet ezen momentumainak a felidézése, saját élmény híján, kimarad az ő múltidézésükből. Az interjúalanyok e helyett olyan történetek elbeszélésével szólnak a rendszerváltásról, amelyek arról tanúskodnak, hogy ráláttak az események egyes részleteire. Ezekben az epizódokban ők maguk a főszereplők. Amit elmesélnek, az az ő személyes hozzájárulásuk a rendszerváltás folyamatához. „Volt egy Habsburg Ottó-riport, ami akkor borzasztó nagy dolog volt. [...] Én akkor éreztem meg igazán, hogy rendszerváltás van. [...] Én délután 5 körül lementem a portára. Akkor a portán, szerintem most is, ilyen nyugdíjba ment belügyesek üldögéltek. És akkor azt mondtam az ott ülő rendésznek, hogy jó napot kívánok, le szeretnék adni egy nevet, jön hozzánk este Habsburg Ottó. Míg élek, nem felejttem el, a pali fölnezzet, ez '89 márciusában volt, és azt mondja: – A király? Így, teljesen ellágyulva mondta. Mondtam, hogy nem, de afféle. És akkor elindultam fölfelé a lépcsőn, és visszaszóltam neki, hogy lehet, hogy jön vele valaki, azt is engedje be, legyen olyan kedves. Mire visszaszólt: De Horvát elvtárs, a királlyal mindig kíséret jön, ez csak természetes.”²⁷

Számos személyes történet mutatja be a visszaemlékezők közösség-szervező szerepét. A különféle körök, egyletek, társaságok megszervezését kezdeményező értelmiségiek ugyancsak kivették a részüket közvetlen környezetük mobilizálásából. „Én például szerveztem egy értelmiségi kört Földeákon, mindenekelőtt a pedagógusokat akarván bevonni egy kis politikai elevenségbe, természetszerűleg a magam szájíze szerinti politikai elevenségbe. [...] Az első alkalmakkor voltunk tán harmincan is. Törekedtem arra, hogy minél változatosabb programokat állítsunk össze, és igyekeztem aktivizálni.” Mások a közéleti érdeklődés felkeltése helyett, konkrét feladatok, például a menekültek segélyezésének a megszervezésében vagy a szakmai érdekvédelem terén találták meg 1989-ben és később is az alkalmat arra, hogy az átalakulás folyamatát segítsék. „Akkor jött a rendszerváltás. Kezdődött a Tudományos Dolgozók Szakszervezetének a megalakulásával, amiben természetesen benne voltam. Ott vol-

tam az alakuló ülésen, ott voltam az alapító tagok között. Nekem a Szövetkezeti Kutatóintézetről egészében nem volt valami nagyon nagy véleményem, de [...] amikor a Szövetkezeti Kutatóintézetet megszüntették,²⁸ akkor valami hihetetlen nagy tüzet vertünk. Akkor már a TDDSZ szerintem megvolt, vagy a TDDSZ alakulása előtt 1-2 héttel vagy 1-2 hónappal szűnt meg a Szövetkezeti Kutatóintézet, és akkor már ilyen sajtókapcsolatok révén el tudtunk eresztetni cikkeket újságokban, hogy mekkora dráma az, hogy megszűnik a Szövetkezeti Kutatóintézet, és hogy a magyar tudományosság mekkorát veszít azzal, hogy ez az intézet megszűnik.”²⁹

Az 1956-os forradalom, melynek átértékelése, majd mártírjainak az újratemetése szimbolikusan is utat nyitott a rendszerváltás előtt, helyi szinten is visszatért a közbeszédbe, de immár nem illegális keretek között a forradalom valós emlékképe. Visszaemlékezőink közül a forradalom emlékezetének felelevenítésében is tevőlegesen jártak el azok, akik maguk szintén részesei vagy tanúi voltak az egykori eseményeknek. Az ő emlékezetük középpontjában a forradalom emlékének az ápolása áll. „’88 decembere, karácsony előtt tartottunk egy értékelést, beszámolót ötvenhatról. Most azon gondolkodom, hogy ez nem október 23-án volt-e ’88-ban? Van róla videófelvétel, a hódmezővásárhelyi MDF birtokában, ezt ők szervezték. Ezen a megbeszélésen ott volt Lezsák is, Kószeg Feri, Rácz Sanyi, Csurka és én. Én tartottam a vásárhelyi ötvenhatos események alapján egy elviekre is kitekintő és minden szavában, mondatában ma is helytálló, beszédet.”³⁰ 1956 azonban nem csak az egykori forradalmárok ügyének számított. Az elhallgatás évtizedei után a forradalomhoz fűződő emlékek átbeszélése, egy új múltkép összerakása szintén a rendszerváltással kezdődött el, és folytatódott tovább az emlékezet helyeinek a kialakításával. A rendszerváltáshoz kötődő emlékek között ezért azok a történetek is ott szerepelnek, amelyek arról szólnak, hogy miként csatlakoztak az elbeszélők a forradalom hagyományainak ápolásához. Mivel 2010-ig nem volt olyan politikai erő, amelynek emlékezetpolitikája aláasta volna az 1956-os forradalom emlékét, a visszaemlékezők büszkén vállalhatták ezeket a tetteiket, beleépítve azokat a saját élettörténetükbe, ezáltal is demonstrálva 1956 hagyományainak az őrzését. „Volt az egyetemen egy emlékoszlop. Ezt eredetileg az akkori rektor saját dicsőségére készítette el, mert úgy vélte, hogy itt lesznek föltüntetve azon személyek, akik igen sokat tettek az egyetemért. Ez végül el is készült, de nem lett használatba véve. Ezt mi kinéztük és Prágay Dezsővel elrendeztük, hogy az legyen egy ’56-os emlékmű és rákerült egy emléktábla, hogy örök dicsőség a forradalomban és szabadságharcban elesett orvosoknak, mentőknek, hallgatóknak stb. Ott voltak megemlékezések is. Bizony szép kis, kemény megemlékezések voltak. [...] Ennek a szervezésében eléggé részt vettem, mert Prágay Dezső Münchenből nem tudta ezt organizálni. Övé volt a gondolat, nem az enyém, de azt gondoltam, hogy ez a minimum, amit én megtehetek, segítek, mert ez egy jó ügyet szolgál.”³¹

■ A fentiekben bemutattuk, hogy milyen tartalmakat hordoz a rendszerváltás emléke az itt vizsgált életúttörténetekben. Ha általánosítani kívánunk, akkor megállapíthatjuk azt, amit egyébként néhány elbeszélő maga is megfogalmazott, hogy 1989–1990-ben minden dolog változóban volt. A lelkesedés és a bizakodás élménye mellett a változásról őrzött benyomás tűnik döntőnek a rendszerváltás emlékezetében. Jóllehet kiválasztott visszaemlékezőink közül kevesek életében jelentett olyan komoly törést a politikai és gazdasági rendszerváltás, amiről beszámoltak volna, mint utaltunk rá, ők nem a rendszerváltás vesztesei voltak, de az akkor történeteket így is fordulópontként értelmezték. A rendszerváltás ezen interjúalanyok emlékezetében két, sok szempontból különböző világot választott el egymástól. „Mindannyian, akik Magyarországon éltünk, egyetértettünk bizonyos alapvető kérdésekben. Nagyon sok minden egyértelmű volt és éppen ez az egyértelműség olvadt el a rendszerváltás után. De akkor az, hogy minden tisztességes magyar ember úgy gondolja, hogy jó lenne, ha az oroszok kimennének a fenébe, az természetes volt, vagy, hogy jobb lenne Nyugatra többet utazni, vagy jobb lenne úgy élni, mint egy szabad demokráciában, ez mindenkinek a fejében természetes volt.”³² A letűnt és az új világ összevetésekor nem a fordulópont jelentőségének a felidézése és leírása a fontos, hanem a két korszak szembeállítása egymással. Az összetartozás-széthúzás egyike eleme volt a változó körülményeknek, amelyet mindannyiszor megemlítenek. A demokratikus mechanizmusok, a biztonságérzet, az értelmiség szerepe, a társadalmi értékek, és a hazafiság merülnek még fel olyan vonatkozásokként, mint amelyek megkülönböztetik egymástól a leváltott diktatúrát és az új, a demokratikus rendszert.

A múlt eme elbeszéléseiben a rendszerváltás – függetlenül annak későbbi politikai megítélésétől, amely rendszer felhánytorgatja a hiányosságait, a befejezetlenségét, és persze függetlenül megtörténtének a kategorikus tagadásától is – olyan szilárd mérföldkő, ami tagolja a személyes történelem, az egyéni sorsok narratív bemutatását. Az olyan időhatározók, mint a „rendszerváltás előtt”, a „rendszerváltás után”, „amikor megtörtént a rendszerváltás”, illetve ezek metaforikus változatai, mint például a „még nem jött a rendszerváltás, csak az előszele” fényesen bizonyítják, hogy a rendszerváltás viszonyítási pontként rögzült az érintettek kollektív emlékezetében. Rövid elemzésünkben bemutattuk azt is, hogy a második évezred elején még közkézen forgott számos olyan emlék a rendszerváltásról értelmiségi körökben, amely igazolta a liberális demokrácia társadalmi létjogosultságát. Úgy rögzült tehát egy történelmi esemény ebben a múltat illető egyéni és társas emlékezetben, melyre vonatkozóan régi és új történeteket lehet előhívni, és aminek az írásban (eredetileg a hangszalagon) rögzített lenyomataiból kikerekedhet végül a történelem képe a folyton változó politikai ideológiák ellenére is.

■ **JEGYZETEK**

1. Ld. Válogatott bibliográfia. In: Mink András (szerk.): *Rendszerváltás*. Osiris, Bp., 2018. 679–688.; Nyári Gábor – Szerencsés Károly: *Az 1989–1990-es rendszerváltás válogatott bibliográfiája*. In: Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Egy nemzet kétségek között. Adalékok Magyarország XX. századi történetéhez*. Kairosz, Bp., 2015. 193–215.
2. Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Napvilág, Bp., 2006.; Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Társaság, Bp., 2019.
3. Vásárhelyi Mária: *Rendszerváltás alulnézetben. Domináns véleményáramlatok, közkeletű ideológiák a rendszerváltás néhány sarkalatos társadalmi-gazdasági kérdéséről*. Pesti Szalon Kiadó, Bp., 1995.; Uő: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram, Pozsony, 2007.
4. Majtényi György: *Az elveszített forradalom. Az 1989-es magyarországi rendszerváltás emlékezete, kontextusa és értelmezései*. Múltunk 2019/3. 4–28.; Somlai Katalin: „Új korszak, új kihívás rengeteg hihával”. *A rendszerváltás jobboldaliak emlékezetében*. In: Rainer M. János. (szerk.): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XXV*. 1956-os Intézet Alapítvány – Kronosz, Bp. – Pécs, 2020. 51–89.; *A Múltunk körkérdése a rendszerváltás 30. évfordulóján*. Múltunk 2019/3. 173–231.
5. A kifejezésről ld. Majtényi György: i. m.
6. VERITAS Történetkutató Intézet Oral History Archívum (a továbbiakban VERITAS –) 989. Életútinterjú Nagy Lászlóval (vegyészmérnök). Készítette Kőrösi Zsuzsanna 2013-ban (Vasfüggöny-történetek).
7. VERITAS – OHA 860. Életútinterjú Udvardy Lászlóval (mérnök). Készítette Lugossy István 2007-ben.
8. A rendszerváltás évével való egybeesés csak a véletlen műve.
9. *A Múltunk körkérdése a rendszerváltás 30. évfordulóján*. Múltunk 2019/3. 197.
10. VERITAS – OHA 808. Életútinterjú Kartal Zsuzsával (költő). Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben.
11. VERITAS – OHA 940. Életútinterjú Szegvári Péterrel (jogász). Készítette Molnár János 2009-ben.
12. VERITAS – OHA 859. Életútinterjú Petrusz Tiborral (katonatiszt, üzemgazdász). Készítette Varga Ágota 2007-ben.
13. Bozóki András szakaszolása. Lásd Bozóki i. m.
14. VERITAS – OHA 847. Interjú Dragon Pállal (vasesztergályos, újságíró, jogász). Készítette Vida Viktor 2006-ban (Duna Kör emlékezete).
15. VERITAS – OHA 734. Életútinterjú Kiss Tamással (jogász). Készítette Molnár Adrienne 2000-ben.
16. VERITAS – OHA 787. Életútinterjú Wilt Pállal (filmrendező). Készítette Lugossy István 2005-ben.
17. VERITAS – OHA 812. Életútinterjú Fogarassy Miklóssal (irodalomkritikus). Készítette Keller Márkus 2003-ban.
18. VERITAS – OHA 849. Életútinterjú Gereben Ferencsel (szociológus). Készítette Góbl Gabriella 2006-ban.
19. VERITAS – OHA 808. Életútinterjú Kartal Zsuzsával (költő). Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben.
20. VERITAS – OHA 849. Életútinterjú Gereben Ferencsel (szociológus). Készítette Góbl Gabriella 2006-ban.
21. VERITAS – OHA 780. Életútinterjú Sára Sándorral (filmrendező, operatőr). Készítette Markovits Ferenc 2003–2004-ben.
22. VERITAS – OHA 729. Életútinterjú Dinnyés Illéssel (tanár). Készítette Ständeisky Éva 2000-ben.
23. VERITAS – OHA 851. Életútinterjú Réti Ervinnel (újságíró). Készítette Molnár János 2006-ban.

24. VERITAS – OHA 849. Életútinterjú Gereben Ferencsel (szociológus). Készítette Góbl Gabriella 2006-ban.
25. VERITAS – OHA 923. Életútinterjú Bojtár Endrével (irodalomtörténész, műfordító). Készítette Gáti Tibor 2009-ben.
26. VERITAS – OHA 797. Életútinterjú Szurdi Andrással (filmrendező). Készítette Lugossy István 2005-ben.
27. VERITAS – OHA 848. Életútinterjú Horvát Jánossal (újságíró, médiaszakértő). Készítette Markovits Ferenc 2006–2007-ben.
28. 1989 november.
29. VERITAS – OHA 801. Életútinterjú Kőhegyi Kálmánnal (szociológus). Készítette Kőműves Ágnes 2005-ben.
30. VERITAS – OHA 763. Életútinterjú Kertész Dezsővel (orvos). Készítette Molnár Adrienne 2002-ben.
31. VERITAS – OHA 770. Életútinterjú Somogyi Jánossal (orvos). Készítette Keller Márkus 2003-ban.
32. VERITAS – OHA 912. Életútinterjú Marton Lászlóval (rendező). Készítette Markovits Ferenc 2008–2009-ben.

